

Sociální konstruktivismus

JIŘÍ KABELE*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

Social Constructivism

Abstract: Sociology and other social sciences are influenced by constructivism when they connect the transformation of static and traditional societies into modern and dynamic ones predominantly with the division of labour (Marx, Durkheim, Weber, Pareto, American pragmatic sociology etc.) The social constructivism of Schütz, Berger, Luckmann and Goffman directed the focus of sociology to the intentional structuring of everyday social reality (taken for granted) by mutual communication and individual activities. Our survey of social constructivism continues with the theories of semiotic construction of reality: Garfinkel's studies of indexical expressions, Habermas' theory of argumentative rationality and Ricoeur's hermeneutics. The author finally offers his own theory on the social construction of reality by parallel institutionalisation and narrativization. The central puzzle of this theory is how to cope with extreme situations, crisis and transitions.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 3: 317-337)

Úvod

Expanze sociálního konstruktivismu v 80. a 90. letech

V odborné literatuře zejména posledního desetiletí najdeme pravděpodobně pro všechny jevy (zásadní i nepodstatné, abstraktní i velmi konkrétní) pojednání představující je jako sociální (nebo kulturní, rétorické) konstrukce. Následující výčet příkladů proto také může být jenom ilustrativní: vědecký text [Gusfield 1967], manželství [Berger, Kellner 1977], chronická nemoc [Williams 1984], čas [Ricoeur 1986], sociální problémy [Kitsuse, Spector 1973], pacient [Herzlich, Pieret 1985], vedlejší efekty léků [Etkin 1992], transsexualismus [King 1987], emoce [Armon-Jones 1985], neviditelnost [Collins 1989], riziko [Stallings 1990], žal [Wambach 1985], nemoc [Bury 1986], moc [Benford 1992], lynč [Wolf 1992], právo [Sobota 1992], sociální pozice [Wynne 1990], ekonomické instituce [Granovetter 1992], virtuální reality [Franc 1993] atd. Práce Bergera a Luckmanna *The Social Construction of Reality* [1966] se stala tak vlivnou proto, že nabídla lákavé procesuální řešení subjekt-objektového dualismu. Toto řešení je původní syntézou weberianské chápající sociologické tradice („Stejně tak pro sociologii dneška jako minulosti jsou jejím předmětem komplexy subjektivních významů lidského jednání.“ [Weber 1947]) a durkheimovského realistického uvažování („První a základní pravidlo zní: Uvažujte sociální fakta jako věci.“ [Durkheim 1950]). Tuto inspirující syntézu provedli autoři na bázi nově pojaté sociologie vědění vycházející z filozofické antropologie (Gehlen, Plessner), fenomenologické sociologie (Schütz) a symbolického interakcionismu (Mead).

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Kabele, CSc, Institut sociologických studií FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 14 98, fax (02) 24 22 79 50.

Metafora konstrukce

Lidská účast na proměnách společnosti bývá maně v novodobé společnosti přirovnávána ke stavění budovy anebo konstruování stroje. Společenský pokrok se tu rodí z praktických činností, které obohacují národy, protože: i) jsou pěstovány jako umění-profese, ve kterých se lidé cvičí, ii) jsou účelné a organizované a iii) propojují prostřednictvím spolupráce a soutěže více jedinců i sociálních útvarů tak, že jejich úsilí se kumuluje do celku jinak nedosažitelného (efekt dělby práce). Přívlastek „sociální“ připojený k termínu „konstruktivismus“ spíše pak ale omezuje platnost této metafory. Představuje sociální realitu jako skutečnost, která je neustále ve stavu zrodu. „Děláme“ ji, i když nic „neděláme“. Neplatí zde ještě jiný rys vlastní technickému konstruování: monopol ústředního rozumu ztělesňovaný jediným šéfkonstruktérem, který postup konstruování nejprve do detailu naplňuje, pak zorganizuje a nakonec vykoná. Naopak základem sociálního konstruování je utváření a ožívování každodenního světa, který „je intersubjektivní, protože v něm žijeme jako lidé mezi lidmi, jsme s nimi svázáni pouty společného ovlivňování a práce, chápeme je a jsme předmětem jejich chápání.“ [Schütz 1962].

Konstruktivismus jako sebepojetí novodobé společnosti

Konstruování, dělba práce a étos povolání

Weberův duch kapitalismu [1983], z něhož se rodí racionální organizace svobodné práce, stejně tak jako dnešní kult „manažerismu“ jsou metaforou konstruování rámovány i prostoupeny. Ta vyjadřuje v počátcích novověku provedený „utilitaristický“ obrat smýšlení, podle něhož se cílevědomé vytváření prosperujícího světa stalo „službou slávě Boží“. Tento obrat¹ znamená zdůrazňování „good of the many“ nebo „common best“ ve jménu společenské solidarity a posléze i sociální spravedlnosti. Takové neosobní pojetí „lásky k bližnímu“ spolu s myšlenkou rovnosti jednotlivců před zákonem zakládá novodobou společnost organizovanou trhem a demokratickou politikou. V tomto duchovním klimatu bují činnost. Čas se stal vzácným statkem a ze subjektivního hlediska ekvivalentem peněz. Utilitaristický obrat spojil Weber [1983] s nově se rodícím étosem povolání. Charakterizují jej dva klíčové výroky puritánského teologa Bextera (1678), cit. dle [Weber 1983]: „Mimo určité povolání představují pracovní úkoly člověka jenom nestálou příležitostnou prací a on sám stráví více času v zahálčivosti než práci.“ „Specializace povolání, tím, že umožňuje dosažení vyšší zručnosti dělníka, vede ke kvantitativnímu i kvalitativnímu růstu pracovního výkonu a tedy slouží všeobecnému blahu (common best).“

Metafora konstruování versus tradicionalismus

Podle Webera [1983] se duch kapitalismu materializuje v racionálním zhodnocování kapitálu a racionální kapitalistické organizaci práce. Jako takový se musel především utkat s duchem tradicionalismu, jenž posvěcoval a reprodukoval svět, v němž vše podstatné bylo jednou provždy již vytvořené a nebylo třeba nic nově přetvářet a konstruovat. Ve hře zde ovšem nebylo jenom hospodářství. Právě v šestnáctém století se ujímá metafora ztožňující stát se strojem. Na správu veřejných záležitostí včetně zákonodárství je tu rovněž nahlíženo jako na lidskou konstrukci [Tilly 1975, Bělohradský 1992, Furet 1994]. Mohli bychom tedy říci: duchem nové doby se stal optimismus pracovního manažerského konstruktivismu vyrůstající z představy dynamicky se rozvíjející společnosti. Tento pod-

¹) Weber ho nachází v kalvinismu, a proto si ho nesmíme rovnou představovat jako upadnutí do sekularizovaného utilitarismu benthamovského ražení.

nikavý sebeoslavující duch určující zrychlený tep doby změnil západní Evropu a posléze Ameriku a další kontinenty v prostor Lévi-Straussových horkých společností [1962], které historii „odhodlaně interiorizují, aby z ní učinily hnací sílu svého vývoje (...) tím, že si ji uvědomují, zvětšují její důsledky (pro sebe samé i pro společnosti ostatní) do ohromných rozměrů.“

Spontánní versus řízený konstruktivismus

Hromadění kapitálu a rozvoj průmyslových technologií se staly „předvojem“ zrychleného pohybu novodobých společností a vtiskly mu i směr. Ekonomie se svým věděním na tomto „konstruování nového světa“ podílela ze společenských věd nejvýrazněji. Proto se také ustavila s velikým předstihem před ostatními společenskými vědami právě Smithovým [1930, orig. 1776] odmítnutím naivního konstruktivismu: „Systematický člověk (...) si zřejmě představuje, že může pohybovat různými členy velké společnosti stejně snadno, jako jeho ruka pohybuje různými figurkami na šachovnici. Nebere v úvahu, že figurky na šachovnici nemají žádný jiný princip pohybu kromě toho, který jim vnucuje jeho ruka, a že na velké šachovnici lidské společnosti má každá jednotlivá figurka vlastní princip pohybu, jenž je zcela odlišný od toho, který by jí mohl chtít vnutit zákonodárný sbor.“ Tak se v samotném počátku zrodu společenských věd dostaly do opozice konstruktivismus spontánní a řízený. U Hayeka [1991] jej ztělesňuje rozdíl mezi „kosmosem“ a „taxisem“ (řádem a organizací). Tato opozice získává plný smysl na pozadí „konstruktivistického“ Hayek-Smithova pojetí svobody, která nastává, když „všichni směji využívat svých znalostí pro své účely a jsou omezeni jen všeobecně platnými pravidly správného chování“ [Hayek 1991]. Takový stav totiž „bude pro ně pravděpodobně vytvářet ty nejlepší podmínky dosahování jejich záměrů“.

Popperova otevřená společnost

Popper v obhajobě otevřené společnosti popisuje dva styly sociálního inženýrství: po krocích postupující inženýrství (piecemael) a holistické. Popper [1960] tvrdí, že myšlenka proměny společnosti podle komplexního vědeckého plánu prováděného ústřední autoritou je utopii, která vede ve svých důsledcích k popření lidské svobody a k uzavření společnosti. Lidé totiž svou schopnost účelně zasahovat do sociálního dění mohou vylepšovat zejména metodou pokus-omyl. Nevyužívají při tomto „konstruování světa“ ani tak pozitivních formulací zákonů jako dřívějších negativních zkušeností, které zužují prostor nadějných pokusů. Mezi designem sociálních institucí a designem stroje není pak podle Poppera zásadní rozdíl. V obou případech se postupuje metodou pokusu a omylu a ve zpětných rekapitulacích dodatečně „konstruktéři“ svůj postup racionalizují. Jenom menšina sociálních institucí proto může být vědomě designovaná, zatímco většina vyrůstá jako nedesignovaný výsledek kumulujících se spontánních lidských aktivit.

Coase: soutěž mezi trhem a organizováním

Dělba práce a podnikání, které jsou prakticky ve všech společenských vědách uznávaným zdrojem „konstruování“ novodobé společnosti, jsou samy podle Coase [1988, orig. 1937] „konstruovány“ soutěží trhu a organizace. Coase charakterizuje v této souvislosti organizaci jediným rysem: dělba práce se tu uskutečňuje na principu dohodnuté ochoty podřídit se rozhodnutím nadřízeného, která je podložena smlouvou o mzdě. U zrodu tohoto Coasova myšlenkového průlomu stálo odmítnutí „samozřejmosti“, že subjekty tržních směn jsou firmy organizující produkci zboží. Naopak, kdyby platilo neoklasické paradigma ekonomie, všechny firmy by musely zaniknout. Byly by nahrazeny tržně pořádanými

směnnými vztahy jednotlivců na bázi cenového mechanismu. Firmy-organizace mohou tedy existovat jenom proto, že se tím snižují celkové náklady na dosažení žádoucích cílů. Ušetří se na transakčních nákladech spojených s vyjednáváním ceny v rámci trhu, které v neoklasické ekonomii nejsou brány v úvahu. Firmy se podle Coase rozmáhají tehdy, jestliže náklady na transakce nutné k zabezpečení jejich výroby organizované podnikatelem (obecněji manažerem) jsou menší, než kdyby se uskutečnily tržní koordinací.²

Konstruktivismus versus systémový societismus

Smithův, Hayekův, Popperův i Coasův konstruktivismus jsou odrůdami konstruktivismu *a priori*. Jeho východiska můžeme vyjádřit těmito tvrzeními: Společnost je lidský produkt. Vzniká kumulativním účinkem individuálních zásahů do skutečnosti usměřňovaných „neviditelnou rukou“ trhu, obecněji sociálních institucí. Proti takovému abstraktně vyhraněnému předpokladu je možné postavit jedině stejně důsledný, právě opačný předpoklad, že lidské jednání je pro utváření sociální skutečnosti irelevantní, protože je samo sociálními vztahy určováno. Sociální vztahy „se dějí“, jsou sociálními procesy, které mají své vlastní zákony. Společnost zde není lidskou konstrukcí, protože je realitou *sui generis*; skutečností nadindividuálních, na lidském porozumění a rozhodování v zásadě nezávislých procesů a hodnot. Takový krajní sociologický realismus zde budeme pracovně nazývat systemickým societismem. Vyjadřují ho věty: Společnost se utváří svými vlastními zákony. Jednotlivec je společenský produkt. Kategoriální systém pro societismus nabízejí strukturalismus anebo systémové paradigma, kde ovšem jednotlivec, ale třeba i atomy jeho těla mohou být zahrnuty jako sub-sub-...-sub-subsystemy. Societismus může být důsledně rozvinut, a představuje tedy z čistě gnozeologického hlediska legitimní alternativu ke konstruktivismu. Tvoří základní východiska teorií Durkheima, Parsonse anebo nověji Luhmanna. Snadno přehlédnutelným rubem systémového societismu bývá ovšem nedůsledná představa, že když lidé poznají zákony společnosti, budou je moci následně využít k usměřňování sociálních procesů, tj. ke konstruování sociální reality. Systémový societismus skrytě tak v sobě často zahrnuje konstruktivismus *a posteriori*.

Metodologický individualismus a holismus

V pozadí sporu mezi konstruktivismem a systémovým societismem je paradigmatický spor mezi metodologickým individualismem a holismem, který se vyvinul na přelomu 20. století. Byl výsledkem odmítnutí evolucionismu a historicismu 19. století ve jménu poznávání řádu existujícího v témže poměrně homogenním časoprostoru. Můžeme ho vidět ale i jako pokračování sporu těchto dvou škol: aprioristického Darwinova evolucionismu a aposterioristického Marxova historicismu. Metodologický individualismus se stal na konci 19. století převládajícím paradigmatem ekonomie (rozhodl o tom *Methodenstreit*

²) Coase [1988, orig. 1960] týž problém komplementarity trhu a organizování představuje ještě obecněji jako problém abstraktní nerozhodnutelnosti o tom, kdo přispívá v prostředí s nenulovými transakčními náklady k zvýšení společného produktu: zda více trh, firma anebo vládní manažerské či správní zásahy. Coasova soutěž trhu a organizace se jen postupně stávala výstižným modelem zdroje organizovanosti novodobých společností spolu s tím, jak se prosazovaly trh a demokratická politika proti institucím tradiční společnosti a jejich novodobým mutacím (např. klientelám, „kmenovým“ hnutím). Obě poslední století této proměny výrazně poznamenával střet kapitalistické a socialistické strategie. V tomto dodnes trvajícím sporu o způsob, směr a tempo této proměny šlo a dosud jde, jak Schumpeter [1942] správně rozpoznal, o to, jaké jsou nutné a společensky přijatelné náklady této „velké transformace“.

vyvolaný Mengerem [1976, orig. 1871, 1883]). Pareto a Weber z této individualistické tradice vycházejí, ale teprve v druhé polovině dvacátého století začíná být síla abstrakce metodologického individualismu, stavícího na racionální volbě, zjevná i v politologii a sociologii (Popper, Homans, Blau, Arrow, Tulloc, Buchanan, Downs, Olson, Coleman, Becker atd.). Naproti tomu metodologický holismus vedl ke zrodu velmi vlivného strukturalismu a později teorie systémů, které se naopak výrazněji prosazovaly v 50. a 60. letech v neekonomických společenských vědách včetně sociologie.

Bergerův a Luckmannův sociální konstruktivismus

Perspektiva sociálního konstruktivismu v původním Bergerově a Luckmannově pojetí [1966] může být shrnuta do tří ústředních vět: „Společnost je lidský produkt. Společnost je objektivní realita. Člověk je společenský produkt.“ Těmto tvrzením je třeba po vzoru Marxe rozumět dialekticky: člověk a sociální prostředí interagují navzájem tak, že produkt zpětně působí na producenta. Jen v takto popsané cirkularitě, která do značné míry překlenuje rozdíly mezi konstruktivismem *a priori* i *a posteriori*, musíme hledat jádro metafory představující sociální skutečnost jako sociální konstrukci. V rudimentární podobě objevíme tuto cirkularitu u všech klasiků sociologie i ekonomie. Např. Schumpeter [1964] artikuluje roli podnikatelů, North [1990] organizací coby stěžejních aktérů. Coleman [1990] chápe popis této cirkularity jako metateorii společenských věd, která vede k vysvětlování sociálního dění pomocí tří kroků:

- a) popisem účinků vlastností (omezení) systému na orientace aktérů,
- b) popisem akcí aktérů v rámci systému,
- c) popisem toho, jak kombinace a interakce těchto akcí mají systemický účinek na chování systému.

Plán výkladu

V následujícím textu nejprve charakterizujeme blíže prvky konstruktivismu v pracích klasiků Marxe, Webera, Pareta a Durkheima. V tomto kontextu ještě poukážeme na konstruktivismus vlastní americké pragmatické sociologii. Pak probereme sociálnímu konstruktivismu blízké sociologické směry a autory: Schützovu teorii každodennosti, samotnou Bergerovu a Luckmanovu teorii sociálního konstruování a Goffmanův strategický interakcionismus. Následovat bude pojednání o sémiotickém konstruování, o Garfinkelově etnometodologii, o Habermasově teorii komunikativního jednání a o Ricoeurově hermeneutice konstituující narativní paradigma. Přehled teorií zakončíme výkladem principů dualistického sociálního konstruování, které má otevřít konstruktivistickou perspektivu i pro studium mezních situací, krizí a přerodů. Zde budeme prezentovat výsledky vlastní práce.

Prvky konstruktivismu v díle klasiků sociologie

Durkheim a Marx

Všichni uznávaní klasici sociologie, Marx, Weber, Pareto i Durkheim, se zabývají v nějaké podobě významem účelného jednání pro utváření společnosti. Stali se totiž klasiky právě proto, že všichni řešili problém novodobé společnosti jako problém „velké transformace“ tradiční statické společnosti na společnost novodobou dynamickou, jejímž motorem anebo alespoň výrazem je dělba práce. Ta je pak nejen mírou společenského pokroku, ale také v zásadě stanovuje povahu „vtěsnanosti“ hospodářství do života spo-

lečnosti. Pouze Durkheim [1964] rozvoj dělby práce nepřisuzuje kumulativnímu účinku účelového jednání, ale chápe jej v duchu „systemického scientismu“ především jako projev sociální diferenciaci vynucené nahromaděním velkého množství lidí v jednom prostoru. V Marxově historickém materialismu [1978] je naopak konstruktivismus nejotevřeněji formulován a stává se zdrojem vize vědeckého budování komunismu. Berger spolu s Luckmannem se proto také odvolávají na Marxovo dialektické pojetí lidské praxe, která zároveň produkuje společenské vztahy a síly i je jimi zpětně zásadním způsobem utvářena. Lidská praxe takto u Marxe konstruuje svět, jej pak ale může uvádět opakovaně do situace, kdy výrobní síly a vztahy se dostávají do rozporu. Tak logicky vstoupily do hry třídní konflikty (konstituující výrobní síly) a idea holistického sociálního inženýrství (racionální metoda řešení tohoto rozporu). Zdrojem třídního konfliktu je u Marxe soukromé vlastnictví výrobních prostředků, které je dehonostováno pracovní teorií nadhodnoty popisující mechanismus státem garantovaného vykořisťování člověka člověkem. Soukromé vlastnictví výrobních prostředků a trh se tu stávají původcem všeho zla a to může být odstraněno jedině prostřednictvím revolučního vystoupení dělnických mas a následným vytvořením beztřídní plánované společnosti. Marx tímto způsobem slepě uvěřil strhujícímu revolučnímu mýtu, který se zrodil na konci 18. století ve Francii.

Weber a Pareto

Konec devatenáctého století přinesl s konečnou platností překonání pracovní teorie hodnoty v teorii mezního užítku a vedl k vykrytalizování metodologického individualismu vykládajícího ekonomické jednání racionální volbou [Menger 1883]. Neznamenalo to konec konstruktivistického pohledu na sociální dění, spíše potvrzení původní Smithovy [1930] intuice, velící nahlížet dynamiku společnosti jako výsledek působení vědomě jednajících jednotlivců majících svůj „vlastní princip pohybu“. Vytvořila se tak platforma použitelná pro kritiku Marxova revolučního konstruktivního racionalismu i pro nové vymezení sociologie ve vztahu k ekonomii. Weber i Pareto se obraceli k sociologii jako k oboru, který může představovat nezbytný doplněk ekonomie, protože může vysvětlit neracionální jednání a jeho podíl na utváření sociálního světa. Weber [1968], který vytvořil protiváhu trhu v hierarchické správě, popsal „velkou transformaci“ jako rozsáhlou modernizaci tradičních sociálních institucí, při níž se prosazuje hlavně účelová racionalita a svět je odkouzlován. Skeptičtější Pareto [1966] naopak pustil do hry temné síly reziduí působící v každém jednotlivci a nutící je utvářet svět podle nelogických teorií. Tato rezidua ovšem také uvádějí do pohybu koloběh střídání elit, který zpochybňuje běžné naděje vkládané do společenského pokroku.

Americká pragmatická sociologie

Americká sociologie 20. století se formovala pod vlivem pragmatismu. Konstruktivistické východisko zde bylo vtěleno do pojetí zrodu jednající osoby v socializaci. Osoba (subjektivita) jednatelce je zde podmínkou („I“) i předmětem („ME“) poznávání. Utváří se kumulací jazykově uchopitelných zkušeností, které využívá k tomu, aby si přizpůsobovala prostředí a dokázala je kontrolovat. Spolu s problémem utváření sociálního „I“ je tu ovšem také otevřen problém, jak mohou lidé sdílet společný svět. Tento problém byl u fenomenologa Husserla nezávisle pojmenovaný jako problém intersubjektivit. Cooley, Thomas, Mead, stejně jako autoři chicagské školy nekonstruovali rozsáhlé teorie a ani nebyli významně strháváni představou, že společnost je racionálně konstruovatelná. Jejich samozřejmý pragmatismus vyjadřuje nejlépe Thomasův teorém: „Jestliže lidé definu-

jí situace jako reálné, jsou reálné ve svých důsledcích.“ Pragmatismus je jim především pozadím, na němž mohou vyniknout jevy (postoje, vzorce jednání, hodnoty, normy atd.), které představují omezení, rámce a struktury lidského snažení. Implicitně přitom ctí již dříve popsanou cirkularitu sociálního konstruování [Thomas 1966: 6]. Všechna výše zmíněná témata jsou nejsoustavněji teoreticky rozpracována v Meadově [1934] symbolickém interakcionismu, který zdůraznil roli symbolické komunikace při utváření sociálního světa. Sociologové chicagské školy se naopak velmi prakticky ve svých výzkumech věnovali studiu městského prostředí, které je rozhodným způsobem utvářené lidskými aktivitami. Vždy se pokoušeli popsat jejich spontánní řád, vzorce a nadindividuální souvislosti, které vytvářejí rámce pro svobodné rozhodování jednotlivců. V tomto úsilí se jim stala přirozeným protějškem americká kulturní antropologie (Boas, M. Meadová, Benedictová, Kroeber, Bateson a další) upínající svou pozornost k „primitivním“ kulturám.

Sociální konstruktivismus 2. poloviny 20. století

Schützova fenomenologická sociologie

Schützova fenomenologická sociologie [1962] znamenala v prostředí převládajícího strukturálního funkcionalismu, který v osobě Parsonse do sebe integroval evropskou weberovskou tradici uvažování, výpravu do Carrolova světa za zrcadlem. Jeho sociologie nekultivovala laické konstruktivistické představy o utváření lidské společnosti stejně jako razantně odmítala pozitivistickou gnozeologii založenou na pozorování z odstupu. Zdůraznila a učinila předmětem svého zájmu záhadu každodenní reality, vůči níž stejně tak laici, jako doboví sociologové byli slepí. Považovali ji za samozřejmou a zaručenou („taken for granted“). Schütz popsal, jak lidé vnošení do dění dosahují komunikací a svým jednáním tohoto „nepravděpodobně“ vysokého stupně intersubjektivní pomoci předem daného obrazu světa (life world), který je subjektivní formací vznikající sedimentací životních zkušeností. Řešením této záhady intersubjektivní učinil spojitou a prereflexivní reciprocitu expresivních a interpretačních aktů (původně již [Husserl 1968], orig. 1930) rozvíjených souběžně v různých semiotických systémech v situacích tváří v tvář. Tak se může stát, že je pro aktéry osoba jejich partnerů dostupná skrze maximum symptomů. Může se zde rodit typizace akcí a na jejich pozadí i vědomí spojitě korespondence mezi mými významy a významy druhých patřících téže situaci. Přitom pochybnost o nich je sankcionována. Každodenní realita, kromě toho, že je samozřejmě obývaná, tvoří také gravitační pole, v němž všechny ostatní možné subjektivně i intersubjektivně „konstruované“ reality mohou být testovány co do své reálnosti, nebo přesněji závaznosti, při rozhodování o vlastním jednání.

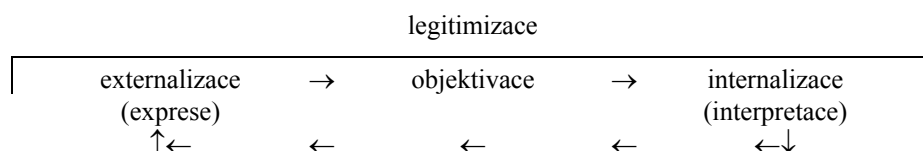
Struktura každodenního světa

Každodenní svět je totální, zahrnuje jak jednající, tak ostatní živé tvory a věci. Je strukturován kolem „zde“ těla a mysli aktéra a „nyní“ jeho přítomnosti, protože situace „zde a nyní“ je ohniskem pozornosti jednajícího. Každodenní realita ovšem není vyčerpána těmito bezprostředními přítomnostmi, je zakoušena v termínech různého stupně blízkosti a vzdálenosti časové, prostorové i „důležitosti“. Vězí-li lidé v neustále se pohybujícím „nulovém bodu“ situace „zde a nyní“, je podstatným činitelem jejich výběru jednání jeho aktuální – obnovitelný anebo nově vytvořitelný – dosah. Stejně tak musí stále počítat s druhými, současníky, předchůdci a následníky. Svět je tedy z hlediska jednotlivce zónován podle „dosahu“ a „důležitosti“ jeho vlastních intervencí a zásahů do běhu záležitostí. Ne všechny sektory takto zónované každodenní reality se jeví jednajícímu jako

nezpochybněné a rutinně zvládnutelné. Smyslem jednání, které je v první vrstvě vedeno nějakým zacíleným „životním plánem“, je tak neustálé zvládání této lokální problematičnosti každodenního světa, tj. obnovování jeho samozřejmosti. Lidé ponoření ve své biografické situaci zvládají své úlohy díky sedimentovaným znalostem-návodům, které mají v sobě zabudován intersubjektivní rozměr každodenního světa v podobě sociálně podmíněných recipročních schémat exprese a interpretace. Tato reciproční schémata sdílení vlivu a výkonu společných akcí tvoří sedimentovanou „kulturu“ jejich společenství. Činitel výběru se tu neuplatňuje jen ve vědomém vážení cílů a způsobů jejich dosažení, ale je „vlastní již systému typifikací a strukturám relevancí, které tvarují subjektivní zásobu znalostí aktéry přijímanou jako ‚taken for granted‘ stejně jako sociální situace, do nichž tyto vstupují v interakci“ [Šrubař 1993].

Bergerovo a Luckmannovo pojetí sociálního konstruování

Realita je v pojetí Bergera a Luckmanna [1966] kvalita spojovaná s jevy, které považují lidé za důležité, ale také nezávislé na své vůli. Nemohou si je odmyslet. Tato realita je sociálně konstruována primárně v rámci institucionalizace a socializace jako proces vrůstání jednotlivce do institucionálního světa. Jejich teorii sociálního konstruování můžeme pak vyjádřit následujícím schématem:

Subjektivní interpretace situací a pohnutky k nim se externalizují expresí a jednáním. Objektivizují se a jako takové je opět jednotlivci internalizují. Přitom se jedná o proces historický, v němž velkou roli sehrávají sedimentace zkušenosti a tradice. Jedinec se vřazuje do tohoto procesu v rámci prvotní a druhotné socializace. Legitimizace rámuje tento cirkulární proces, neboť vysvětluje a ospravedlňuje institucionální řád a individuální biografii tím, že vytváří nové významy, které slouží k tomu, aby integrovaly významy již dříve institucím a životním událostem připisované. Takto vznikající další patra významů tvoří symbolické univerzum spravované ve vyspělejších společnostech k tomu vyhrazenými specialisty (šamany, teology, filozofy či vědci).

Teorie institucionalizace

Berger a Luckmann zcela přejímají Schützův koncept každodenní reality a s ním i jeho, potažmo Husserlovo, řešení intersubjektivity. Překlenují svět Schützův a svět klasické sociologie (především Bergerovi je blízký Weber) tím, že přijímají pojem „reciproční typizace“ za základ svého pojetí instituce a institucionalizace. Reciproční typizace spojuje již více lidí na principu vzájemné anticipace jednání založené na typizaci situací, akcí a rolí. Institucionalizace se začíná habituací. V ní se už vytvářejí vzory chování, které mají význam, a predefinice situací, v nichž je vhodné tyto vzory chování uplatňovat. Proces habituace je zde vysvětlován ekonomii lidského jednání. Každá taková standardizace a nácvik činí jednání efektivnějším a prostor voleb menším. Prvek efektivity, daný získáním dovednosti v určité situaci jednat až na jasně vymezená rozhodnutí automaticky, je tu podstatný. Jsou-li po ruce vzory vzniklé habituací, mohou se dle Bergera a Luckmanna [1966] stát prvky reciproční typizace. Berger a Luckmann tento proces modelově popisují

na setkání dvou cizinců. V prvním kroku A jen pozoruje, co B dělá a připisuje B motivy. Při opakování – rozpoznává toto opakování a typizuje akci i motivy. Reciprocita se rodí v kroku, kdy již dochází k interakci: A pozoruje, co B dělá, co se ho dotýká (B intervenuje v jeho světě) a připisuje B motivy. Přitom už ale chápe jednání B jako reakci na své dřívější jednání. Časem A i B rozpoznávají opakování akce a reakce, tj. recipročně³ typizují své jednání i jednání partnerů. Protože A a B mohou za popsanych okolnosti vzájemně předvídat své jednání, mohou také žít společně danou situací jako samozřejmost.

Předávání instituce a problém její legitimace

Problém nastává, mají-li být instituce předávány třetím osobám, kteří nejsou už jejich tvůrci, ale osvojovatelé. V třetím kroku reciproční typizace, jímž se dle Bergera a Luckmanna institucionalizace završuje, dochází k podstatnému sémantickému posunu: od toho „jak my to děláme“ k „tak se věci dělají“. Původní tvůrci proto instituci dovybavují legitimací, aby ji mohli úspěšně předat. Sami se s ní ovšem druhotně identifikují. Legitimace řeší problém integrace porozumění spojovaných s institucí anebo individuálním životem do smysluplných celků, jejichž části se podpírají, tj. je trvalým konstruováním totality jak institucionálního světa, tak i biografie. Odehrává se také v rámci stejného cirkulárního procesu dialektiky subjektivní a objektivní reality, který vyjadřuje uvedené schéma. Tento cirkulární proces se zde však odehrává především na úrovni jazykové. Berger a Luckmann takto konstruované sémiotické stavby legitimací nazývají symbolická univerza a péči o tuto symbolická univerza svěřují institucionalizované praxi – pojmovým mašinériím: v historickém sledu mytologií, teologii, filozofii a vědám.

Goffmanův strategický interakcionismus

Teorie institucionalizace

Goffmanova [1963, 1967, 1974, 1981, orig. 1959] teorie institucionalizace ztělesňuje rysy výkladu popsané již u Bergera a Luckmanna [1966]: přístup tabula rasa (Goffman se zajímá o spontánní zrod vzájemné reciprocity typizací na rudimentární úrovni necentrovane interakce, k níž dochází mezi lidmi například při čekání na tramvaj) a soustředění pozornosti na rutinizaci vyjádřenou opakováním. Goffman [1974] ovšem zavádí nový pojem „rámce“ přejatý od Batesona [1955]. Používá ho pro označení kontextu interakce, který je v ní spolupřítomný na principu značení. Poukazují k němu akty jednání jako značky, jedině tak mohou být tyto akty srozumitelné, tj. i čitelné. Šrubař [1993] rekapituloval Goffmanovu teorii primárních interakčních rámců, aby vysvětlil svou vlastní myšlenku autogeneze intersubjektivního řádu. Při této autogenezi se uplatňují již Goffmanem objevené generativní mechanismy (situační tlaky a nutnosti exponovat se a interpretovat), tak i regulační mechanismy, které jsou zdrojem uniformity, reprodukovatelnosti a standardizace jednání. Tyto interakční regulativy obstarávají vzájemné zřetězení elementů jednání a prožívání, tím i „intersubjektivní interpretační schéma, které transcenduje interakční příspěvky jednotlivců a vystupuje proti nim jako od nich odlišná a na jejich subjektivním chtění nezávislá – tj. sociální realita *par excellence*“ [Šrubař 1993].

³) Použitý pojem „reciprocity“ může klamně navozovat představu rovného partnerství. Reciprocita však může být stejně vlastní i stabilizovanému vztahu nadřazenosti, nebo dokonce konfliktu.

Pojem „strategická interakce“

Goffmanův význam ovšem hlavně spočívá v tom, že vnesl do hry strategický aspekt chápání sociální skutečnosti. Proto také nejvýznamněji ze sociologů ovlivnil ekonomii transakčních nákladů, která soustřeďuje svou pozornost na praktické důsledky střetů zájmů pro „organizování“ sociálních světů [Williamson 1975] a která spontánně přijala pohled teorie her. Ve své průkopnické práci [Goffman 1981, orig. 1956] charakterizující jednání lidí na veřejnosti popisuje Goffman strategie sebe prezentace na pozadí známé metafory stavící inscenované jednání na veřejné scéně do protikladu se zákulisím, kde se veřejné vystoupení připravuje. Ve svých pracích pak toto strategické pojetí interakce zobecňuje tak, že: „1) jednající pro sebe v interakci reklamuje jistou identitu (osobu v terminologii této práce – pozn. aut.) a tento nárok vyjadřuje pro druhého svým jednáním. 2) Svým jednáním aktér také naznačuje, jakou identitu připisuje svým partnerům. 3) Tyto akty jednání, kladené aktérem jsou akceptovány nebo negovány jednáním jeho partnerů a *vice versa*.“ Toto obecné Šrubařem z Goffmanových prací vyabstrahované [1993] strategické zřetězování akcí jednajících se odehrává v Batesonových rámcích, tj. relativně „sémioticky fixovaných“ kontextech interakcí. Odehrává se jako trvalé vyjednávání a soutěžení.

Sémiotický konstruktivismus

Sociální konstruktivismus v Bergerově a Luckmannově teorii získal teoretickou platformu i jméno a u Goffmana strategický rozměr. V Garfinkelově práci se prolomuje nejhlouběji do sociálního mikrosvěta. Dostává se velmi původně za rámec „chápaní“ sociologie, která běžně „chápaní“ s implicitním odkazem na všemocnost přirozeného jazyka pojímá jako samozřejmost. Skrytě též předpokládá, že lidé svobodně s pojmy zacházejí a skládají z nich věrohodné modely světa. Tato mnohými sdílená představa naivního „sémiotického konstruktivismu“ je vyústěním dlouhé tradice stejně tak jazykovědy, logiky i hermeneutiky. Jakobson [1956] ji vyjadřuje jako ideu elementární stavebnicovosti: „Řeč implikuje *výběr* určitých lingvistických entit a jejich *kombinaci* do jednotek vyšší složitosti. Na lexikální úrovni je to zjevné: mluvčí vybírá slova a kombinuje je do vět podle syntaktického systému jazyka, který užívá; věty jsou dále kombinovány do promluv.“ Proti tomuto pojetí Garfinkelova etnometodologie staví své pojetí účinné a úsporné konverzace a sdílení vlivu založené na indexikálních výrazech,⁴ které činí dění pro účastníky srozumitelným. Logika se zase dlouhá století zabývala argumentací, která měla vydat své tajemství v podobě pravidel správného odvozování jedněch výroků z jiných, chápaných jako premisy. Argumentace ovšem může být chápána také jako způsob a princip dosahování a konstruování porozumění v podobě ucelených sledů zdůvodnění a ospravedlnění [např. Toulmin 1964]. Jeho logika se „zabývá podstatností nároků, které lidé vznášejí – solidností podkladů, které vytvářejí, aby je podpořili, pevností pozadí, které jim obstarávají – a nebo, abychom změnili metaforu – s povahou případu, který prezentují v obraně svých nároků.“ Právě toto pojetí rozvinul Habermas [1987] ve své teorii komunikativní akce. Sémiotický konstruktivismus založený na dosahování porozumění je konečně vlastní i Ricoeurově hermeneutice, která v jeho chápání vyprávění a metafory

⁴) O indexikální výrazy (v hovoru například výraz „tam“ nebo „před tím“) se zajímal již Husserl. Jejich význam a smysl je situačně vázaný. Nemůže být stanoven posluchačem bez nutné znalosti předpokladů vztahovaných k biografii hovořícího, k účelu vyjádření, okolnostem promluvy, předchozímu vývoji konverzace anebo ke zvláštnímu vztahu mezi mluvčím a posluchačem (např. přátelství anebo rivalství).

[Ricoeur 1986, 1978] nejpřehledněji otevřela prostor pro alternativní, „neracionální“ pojetí dynamiky porozumění. Ricoeur vyprávění studuje jako nástroj konstruování srozumitelného času, protože dokáže proměňovat nespojitost sociálních zvrátů ve spojitost. Metafora je mu naopak sémiotickým postupem, kterým se lidé mohou odpoutávat z nadvlády určitých porozumění a objevovat nová.

Garfinkelova etnometodologie

Garfinkelovy experimenty

Garfinkel [1967] se spolu se svými studenty snažil pokusy ověřit Schützovy hypotézy [Schütz 1962] týkající se přístupu lidí ke každodenní realitě jako k samozřejmě a zaručeně sdílené realitě s druhými, která nevyžaduje další verifikace vně své zjevnosti. Studoval jednak komunikaci anebo různým způsobem narušoval tento neproblémový tok dění, vyvolával příkré karamboly v sociálním dění. Šlo mu o to prokázat, že: „Běžná znalost faktů sociálního života členů společnosti je institucionalizovanou znalostí reálného světa. Nejen zobrazuje reálnou společnost svým členům, ale také formou sebesplňujících proroctví vytváří charakteristické rysy reálné společnosti pomocí osobně motivované ochoty s takovým očekáváním v pozadí počítat.“ Čím si je člen společnosti jistější, že to, co on právě ví a vnímá, musí každý přece nutně právě vědět a vnímat hůř v osamění ponese zpochybnění tohoto samozřejmého předpokladu. Například studenti opakovaně hodnotili v jednom pokusu „nemožného“ uchazeče o přijetí na jejich školu, na základě záznamu jeho pohovoru. Uchazeč byl jimi poprvé hodnocen – jinak to ani nešlo – jako velmi slabý. Ale studenti byli ve druhé části pokusu seznámeni s velmi kladným hodnocením adepta přijímací komisi a s biografickými údaji, které byly dodatečně sestaveny tak, aby byly právě opačné než ty, které oni sami předpokládali při prvním poslechu rozhovoru. Pak původní záznam pohovoru znovu vyslechli a znovu s nimi bylo provedeno interview zjišťující, jak změnil pod vlivem dodatečných informací svůj pohled na uchazeče a jeho hodnocení. Garfinkelovi se podařilo v tomto a dalších podobných pokusech navodit silné vykojení osoby u většiny účastníků. Studenti nebyli např. schopni rozpoznat status událostí jako typických a odhadovat jejich pravděpodobnosti. Porušovala se jim jinak samozřejmá spojení mezi vnímanými situacemi a city. Prostředí se stávalo pro ně specificky bezesmyslné. Reagovali šokem, pohoršením, zděšením, pocitem nejistoty, zažívali izolaci, úzkost, stigmatizaci a odcizení.

Etnometodologie

Garfinkel [1967] nikdy nepropracoval svou etnometodologii v soustavnou teorii. Chápal ji naopak jako „praxi“ popisovaného prolamování se do mikrosvěta sociálního dění, který je teorií beze zbytku neuchopitelný. Etnometodologii pojímal jako studium „racionálních vlastností indexikálních výrazů a ostatních praktických akcí každodenního života. Etnometodologie analyzuje každodenní aktivity jako účastnické (členské) metody, jimiž jsou tytéž aktivity prezentovány jako *viditelně reálné a zdůvodnitelné pro všechny praktické účely*.“ Vycházel tedy z předpokladu, že jednání, kterým lidé uspořádávají svůj každodenní svět, je identické s praktikami, které činí tento svět uchopitelný, pochopitelný, zdůvodnitelný, ospravedlnitelný (accountable), tj. samozřejmě pozorovatelný i druhým sdělovatelný. Díky „formátování“ rutinního dění indexikálními výrazy se stačí na sociální dění jen dívat, poslouchat doprovodný rozhovor a reagovat, aby člověk samozřejmě vtiskával dění – sobě i druhým – pochopitelnou „podobu či figuru“.

Reflexivita rutinních aktivit

Racionální či praktický rozměr indexikálních výrazů je výsledkem institucionalizace. Ta vnáší do dění pravidelnosti a pravidla, která mají nejen svou explicitní legitimaci ve smyslu pojetí Bergera a Luckmanna [1966], ale také implicitní v podobě účastnicky zviditelňovaných zdůvodnění (accounts) vepsaných do každodenních aktivit [Garfinkel 1967]. Jednající užívají indexikální výrazy jako odkazy k předpisům, jak umístit, identifikovat, analyzovat, klasifikovat, učinit rozpoznatelným a nalézt východisko ve srovnatelných okolnostech. Tyto předpisy jsou jen „jako zákony“. Jsou časoprostorově omezené a specificky nepevné a pružné. Je třeba je dotvářet v souladu s jedinečnými rysy situace. Velmi úsporně referují podle Garfinkela jednajícím mnoho „organizačně důležitých záležitostí“: co jsou zdroje, cíle, příležitosti situace, evidence pro argumentaci a předvídaní, aniž se samy stávají předmětem jejich zájmu, nebo dokonce zkoumání. U Garfinkela je tedy praktická figurace dění popisována jako výsledek souběžné exprese a jednání, které odkazují k oněm výše zmíněným „organizačně důležitým záležitostem“. Rutinní povaha praktických činností ale neznamená, že si lidé osvojují institucionální vzorec (vývojem nebo převzetím) a pak jej strojově opakují. Garfinkel [1967] v této souvislosti obviňuje sociology, psychology a psychiatry, že z lidí dělají hlupáky zbavené soudnosti, kteří jsou schopni pouze slepě imitovat kulturní vzory, anebo naopak jejich jednání je triviálním důsledkem jejich životopisu. Opakování tu znamená stav záležitostí, kdy je uchovávána a „vyznačována“ identita postupu v rámci porozumění dění.

Habermasova teorie komunikativního jednání

Habermasův [1987] model komunikativního jednání popisuje dosahování intersubjektivního porozumění v rámci jednání různých aktérů koordinovaných komunikací. Toto porozumění se zakládá na konsensu opírajícím se o racionalitu, tj. souhlas dosažený v rámci vznášených nároků na validitu argumentů. „Dosahování porozumění“ se děje buď implicitně v rámci interakce jednajících (proto Habermas hovoří o komunikativním jednání), anebo i explicitně v rámci argumentace (diskursu). Ve druhém případě komunikující tematizují, co jednající aktéři dění předpokládají, že ostatní účastníci vědí, a podrobují to kritickému přezkoušení. Sociální vědec se proto musí stát virtuálním účastníkem dění, aby jej mohl interpretovat. Habermas ustavuje dva základní rozměry racionality argumentace, na níž staví jakékoliv porozumění: interpretativní přístup k objektivní skutečnosti spojený s otázkou pravdy a instrumentální přístup k téže skutečnosti zabývající se možnostmi efektivní koordinace jednání zúčastněných aktérů (otázka efektivity). Po sémantických analýzách argumentace Habermas dospěl ke čtyřem různým typům nároků na validitu argumentů: nároky na pravdu (deskriptivní věty), na správnost (normativní věty), vhodnost (hodnotící věty) anebo pochopení (výklad myšlenkových operací anebo subjektivních pocitů). K nim se váží i specifické styly argumentace charakteristické zejména pro novodobé společnosti: teoretický diskurs, praktický diskurs, estetická kritika a explikativní diskurs (resp. terapeutická kritika). Těmto diskursům pak nakonec odpovídají v jeho koncepci různé světy předpokládané v argumentaci (potažmo v komunikativním jednání): objektivní svět (teoretický diskurs), sociální svět (praktický diskurs) a subjektivní svět (explikace).

Výklad racionalizace společnosti

Habermas [1987] pojímá komunikativní racionalitu jako „neomezenou, sjednocující, konsensus přinášející sílu argumentativní řeči, v níž různí účastníci překonávají své čistě sub-

jektivní pohledy a díky vzájemnosti racionálně motivovaných přesvědčení si zajišťují jednotu objektivního světa a intersubjektivitu každodenního světa (lifeworld)“. Aktéři snažící se v dění prosadit získávají větší nezávislost na nahodilých omezeních a překážkách dění: i) díky většímu stupni své kognitivně-instrumentální racionality, která kombinuje instrumentální mistrovství a komunikativní porozumění, a ii) díky vyšší návodnosti prostředí vyjadřované v intersubjektivně uznávaných nárocích na validitu. „Čím víc se komunikativní racionalita prosazuje, tím víc se také zvětšuje dosah neomezené koordinace jednání a konsensuálního zvládnání konfliktů.“ Jedná se tu o Weberův historický proces racionalizace, vyjadřující transformaci tradičního mytického porozumění světu v porozumění moderní povýtce racionální. Zázemí této proměny tvoří principy a pravidla hry racionálního diskursu založeného na umění argumentace. Habermas pak výslovně hovoří o novodobé „racionální vnitřní struktuře dosahování porozumění“. Racionální je „v termínech:

- a) vztahů aktéra ke třem konceptuálně odlišným světům, objektivnímu, sociálnímu a subjektivnímu,
- b) nároků na validitu týkající se propoziční pravdy, normativní správnosti jednání i upřímnosti a autenticity úmyslů jednajícího,
- c) koncepce racionálně motivovaného souhlasu, který je založen na intersubjektivním uznání kritizovatelnosti jakýchkoli nároků na validitu,
- d) koncepce dosahování porozumění na bázi kooperativního vyjednávání o společných definicích situace.“

Habermas se tak pokusil usmířit „tvrdý“ konstruktivismus Weberovy účelové racionality s „měkkým“ konstruktivismem fenomenologické sociologie, etnometodologie a hermeneutiky. Teorie komunikativní akce tedy „jen“ modifikuje a zdůvodněněji obhajuje základní teze Weberovy sociologie týkající se modernizace.

Ricoeurova hermeneutika

Dynamika porozumění není ovšem vyčerpána dialogickou argumentací. Uplatňují se v ní jako svébytný živel ještě vyprávění a metafora studované Ricoeurem [1986, 1978] pro mohutnost ustavovat a uchovávat ve spojitosti lineární běh událostí a radikálně měnit přístup ke skutečnosti a tím i samu skutečnost.

Vyprávění jako zdroj zpodobení a porozumění

Ricoeur [1986] obrací při výkladu konstruktivní síly vyprávění svou pozornost k řecké tragédii. Pro Aristotela [1964] příběh – mythos – představoval organizaci událostí a jako takový byl zpodoběním (reprezentací) lidského jednání (mimesis praxeos). Produktem vyprávění je ale také soulad nesouladného (disconcordant concordance). Politováníhodné a strašné incidenty spjaté s nečekaným zvratem štěstí v neštěstí jsou v tragédii učiněny nutnými a pravděpodobnými. Je jim takto nejen porozuměno, ale rozumějící se také očisťuje (katarze). Ricoeur dialogicky propracoval Aristotelovu koncepci mimetické aktivity tím, že ji rozložil do tří na sebe navazujících operací: referenční mimesis₁, konfigurační mimesis₂ a posluchačovu mimesis₃, která je završením mimetické aktivity v posluchačovi a čtenáři. Referenční mimesis₁ spočívá v tom, že materiál, který je v příběhu přetvářen, je již v samotném počátku určitou reprezentací lidského jednání. Konfigurační mimesis₂ vydobývá příběh z takto předpochopeného dění, z neúplné diverzity podnětů a incidentů. Vytváří z příběhu jednotu jednoho časového (dodejme i prostorového) celku. Produktivní

imaginace tu sestavuje příběhy, které jsou syntézou intelektuálního (tématu, myšlenky, zaměření a smyslu příběhu) a intuitivního (výběr a prezentace okolností, postav, zvrátů štěstěny apod.). Takto v konfigurační mimesis₂ vzniklá jednota časoprostorového celku vyprávění odpovídá – a to je podstatné – kapacitě příběhu být sledován. Realizuje se pohybem čtenáře (diváka) mezi reprezentovanými okolnostmi a zápletkami, který je veden svými očekáváním, jež se naplní až v závěru příběhu [Gallie 1964]. Ricoeur [1986] tvrdí, že příběh může být v úplnosti popsán jako akt souzení či produktivní imaginace jen potud, pokud spojuje text se čtenářem (posлуhačská mimesis₃). Vyprávění tedy nabývá svého plného významu, když vstupuje jako aktuální porozumění znovu do času jednání a utření. K tomu dochází při interpretaci příběhu čtenářem.

Metafora jako zdroj nového porozumění

Podle Bělohorského [1992] bylo lidstvo v 16. století osvobozeno tehdy skandálně nesmyslnou metaforou: „stát je stroj“ od pojmání státu jako nástroje spásy ospravedlnovaného božským právem. Tento zásadní zvrat v porozumění, který se odehrál na pozadí staletí trvajícího vývoje státní správy [např. Furet 1994] ovšem klasickou substituční teorií metafory vysvětlitelný není. Nešlo tu jen o označení jednoho jevu pojmenováním jevu jiného, které vyvolává plodné srovnání a konfrontaci obou těchto jevů. Podle Blacka [1962] a Ricoeura [1978] metafora také není založena na deviantní denominaci (nahrazení běžného označení novým na základě podobnosti), ale na deviantní predikaci, která porušuje interakci mezi logickým předmětem a predikátem. „Skandálním nesmyslem“ je na úrovni věty nebo sdělení učiněna sémantická nenáležitost (impertinence) a ta umožňuje vytvořit novou přináležitost (pertinenci). Dovoluje dopracovat se nového porozumění. Poetický jazyk se týká neméně reality jako popisná řeč, ale užívá složitější strategie, založené na suspenzi a zdánlivém zničení obvyčejné reference vlastní popisné řeči. Tato suspenze je však jenom negativní podmínkou pro radikálně nový pohled na věc, pro vytvoření druhotné, nepřímé reference založené na ruinách přímé reference (druhotné jen ve vztahu k prvotnosti obvyčejného jazyka).

Duální pojetí sociálního konstruování

V předchozím výkladu sociálního konstruktivismu se dají celkem snadno objevit dvě základní teoretické nesrovnalosti. Pnutí mezi různými typy konstruktivismu – pracovní manažerským, každodenním a sémiotickým – se stalo organizačním principem celého textu a již Berger a Luckmann či Habermas se s ním vědomě vyrovnávají. Rozpor můžeme nalézt i mezi paradigmatem institucionálním a narativním [Fischer 1985, Ricoeur 1986, Brunner 1987, Kabele 1989 a 1994, u nás dále Alan 1994, Kamberský 1994, Konopásek 1994], který je dle našeho názoru jen modifikací či projasněním rozporů ve východiscích Webera a Pareta. Méně nápadné jsou pak dva stejně tak zásadní vstupní předpoklady výše popsaných teorií, které je třeba učinit spornými. První odpovídá samozřejmosti individuální osoby (její subjektivity), druhý samozřejmosti předpokladu, že sociální světy jsou určité a podstata této určitosti spočívá v pravidlech a pravidelných souvislostech. Výše popsané duální pojetí sociálního konstruování [Kabele 1995] reaguje na takto zformulované teoretické výzvy. Nabízí verzi sociálního konstruování světa, který je setrvalým překonáváním neurčitosti sociálního dění zranitelnými osobami jednotlivců i sociálních útvarů. Řád světa zde musíme nahlížet z perspektivy pro něj konstitutivních mimořádných situací a přerodů. Principy sociálního konstruování mohou být pak předmětem našeho bádání jen proto, že existují společné jmenovatele uvádění neurčitého dění do

sdíleného řádu. Prosazují se napříč sociálním časoprostorem, platí pro doby řádné a v určité modifikaci i pro doby mimořádné.

Transakce a transformace

Neurčité dění uvádějí lidé a sociální útvary do řádu dosahováním porozumění i strategickým jednáním, a to tak, že dění prekonstruují, konstruují a rekonstruují jako integrální součást společného světa. Toto uvádění do řádu má tři odlišné rozměry: figurační, organizační a transformační. Je spojeno s vynaloženým úsilím, při němž jednající provádějí pokusy a také se vystavují riziku neúspěchu. Figurací rozumíme především interpretační a expresivní úsilí vynakládané na tvorbu spojení neurčitého dění s poměrně určitým společně sdíleným herním rámcem určujícím, o co v dění jde. Strategické uvažování a na ně většinou vázané rozhodování těsně propojuje figuraci s organizováním, které chápeme jako propojení dvou praktik, režírování a producentství. Sociální dění se tu uvádí do řádu pomocí strategické synchronizace a zřetězení akcí a interakcí všech zúčastněných. Děje se přinucením, především však ale komunikací a vyjednáváním. Organizování je nástrojem transformace, která představuje cílový zásah vyvolávající změnu sociálního světa. Rozlišované operace – figurace, organizování a transformace – se dají od sebe čistě oddělovat jen v abstrakci. Zejména těsné spojení je mezi figurací a organizováním. V jejich spojení a prolnutí o nich budeme hovořit – respektujícíce zavedenou terminologii institucionální ekonomie – jako o transakcích [Coase 1988, Williamson 1975: 4].

Dualita sociálního řádu

Osoby jednotlivců i sociálních útvarů mohou rozumět sociálnímu dění jen jako sehrávkám a inscenacím známých soutěživých nebo dramatických her, které zaznamenávají i předjímají jejich angažovanost v témže dění. Taková porozumění tak současně odkazují ke světu jako řádu, uvnitř něhož se dění odehrává. Neurčité sociální dění je ovšem také trvalým zdrojem větších nebo menších krizí a zvratů. Nedá se mu proto vždy snadno porozumět a jednat v něm bez rizika. Díky úsilí jednotlivců a sociálních útvarů dění zpravidla získává za pochodu určitější podobu spolu s tím, jak je strategicky (soutěživě a dramaticky) hráno. Myšlenka řádu má proto dva na sebe nepřevoditelné jen v abstrakci oddělitelné rozměry: jeden je zakotven v statistické pravděpodobnosti závislosti jevů podložených pravidly hry (probability), druhý v pravděpodobných (versimilitude) příbězích a jejich situační zaměřenosti děje. První rozměr staví na předvídatelnosti, druhý řeší delikátní problém nepředvídatelnosti a jedinečnosti. V prvním případě můžeme o řádu hovořit jako o dynamickém režimu, v němž jedinečnost je srozumitelná buď jako uplatnění pravidelností a pravidel hry (mohou zde existovat pravidla hry pro změnu pravidel), anebo jejich porušení. V druhém případě budeme hovořit o světu příběhů, který propojuje a zapojuje jednotlivá vyličení sociálního dění (vyprávění), biografie, historie i mýty v jednotný a hybný obraz světa, který se děje.

Institucionalizace a narativizace

Při sociálním konstruování neurčitého dění může být dění uspokojivě spojeno s pravidelnostmi a pravidly hry anebo v případě „nouze“ může být jen zpodobeno jako sled událostí pomocí vyprávění. Proto sociální konstruování musíme popisovat v podobě dvou současně rozvíjených procesů institucionalizace a narativizace, které ovšem můžeme oddělovat jen díky abstrakci. Institucionalizace stejně jako instituce, které se v ní rodí, mají podle duálního pojetí sociálního konstruování herní charakter. Institucionalizace tedy neústí prvotně v ustanovení vzorců jednání, které se opakují (rutinizace), ale herních rámců jed-

nání a jeho pravidel charakteristických pro soutěživé hry. Tato pravidla se ustavují v procesu konstitucionalizace obměnou již zažitých herních rámců a jejich pravidel. Prostředkem tu je vyjednávání a metoda pokus-omyl dovolující zvládat problémové a konfliktní situace. Narativizace se podílí na sociálním konstruování tím, že pojednává a formuje sociální svět jako běh událostí, scénář otevírající se budoucnosti. Umožňuje zakoušení světa jeho účastníky v podobě sdílených, v zásadě lineárně se rozvíjejících příběhů vlastních dramatickým hrám, které mohou být zahrnuty do uceleného světa příběhů. V „bezproblémových“ dobách jako by se sociální světy reprodukovaly a modifikovaly téměř výhradně silou institucionalizace. Ve výrazně neurčitějších krizích a převratných údobích, kdy je bytostně ohrožena integrita jak zúčastněných osob, tak jimi sdíleného světa, se pak o slovo hlásí především narativizace.

Přerody

„Pracovní, každodenní i sémiotický“ konstruktivismus stavěl – vyjma Ricoeura – téměř beze zbytku na teorii institucionalizace. Mezní situace, krize a přerody se tu jeví jenom jako upadnutí do útržkovitě popsatelného ne-řádu. Svět se ale i v krizích, mezních situacích a přerodech mění za aktivního podílu zúčastněných osob. Starý řád – jeho dynamický režim i příslušný svět příběhů – končí. V přerodu je samovolně i vědomě destruován, odstraňován a na jeho místě je vytvářen nový. Taková proměna je však vždy také konstruovaným provizóriem, které je poznamenáno bohatou dynamikou sociálních problémů, mocenskými konflikty i nevyváženým, nestabilním a situačně podmíněným rozložením ztrát a zisků zúčastněných osob. Konflikty, které jsou s těmito procesy spjaté, pořadají chaotickou situaci a za příznivých okolností mytického rámování formují přerod jako sérii krizí, které dovádějí sociální útvar do nového řádu. Tyto mytické struktury určují průběh utkání s existenční ztrátou [Kübler-Rossová 1969] stejně tak jako budují na principu sémantických opozic [Greimas 1966, Lévi-Strauss 1962, Kabele 1994] nadějnou vizi nového řádu jako „mutaci starého“. Řád může být obnoven po překonání seriálu zkoušek, které činí věrohodnou „zázračnou“ proměnu starého řádu v nový.

* * *

Metaforu konstruování můžeme přijmout jedině tehdy, když si neustále budeme uvědomovat, že toto konstruování je dílem individuálních a kolektivních osob, které tak vstupují do hry sil, jež je přesahují. Mohli bychom tedy říci, že sociální konstruktivismus je přístup, který zdůrazňuje subjektivní a strategický charakter zásahů do dění připisovaných individuálním a kolektivním osobám, které takto – v druhém plánu – ustavují a vyjednávají svou totožnost. Tato hra sil vzbuzená porozuměním, volbou a jednáním individuálních a kolektivních osob je organizovatelná jen tehdy, jestliže její pravidla a příběhy respektují spontaneitu jednání osob vyrůstající z provázání svobody a odpovědnosti jednotlivce. Jakékoliv centrální konstruování sociální reality, které se pokouší rušit osobu aktérů dění uplatňující se v soutěži, tj. nahradit „neviditelnou ruku trhu a dialogu“ viditelnou, vyhání jen spontaneitu do stínových oblastí. Takové holistické inženýrství vyvlastňuje sociální skutečnost a může učinit hru společenských sil vybavenou moderními technologiemi mocnou svou nekontrolovatelností a destruktivitou. Společenské řady novodobých společností se tedy z konstruktivistického pohledu neliší mírou uplatnění spontaneity, ale jen stupněm nesvéprávnosti a marnosti jednotlivcova snažení a počtem zbytečně zmařených lidských osudů v neprůhledné hře nadindividuálních společenských sil.

JIŘÍ KABELE je vysokoškolským učitelem v Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd UK. V minulosti se zabýval klinickou sociologií, v současné době problémy sociální transformace.

Literatura

- Alan, J. 1994. „Narativní a analytické paradigma v soudobé sociologii.“ *Sociologický časopis* 30: 11-21.
- Aristotelés 1964. *Poetika*. Praha: Orbis.
- Armon-Jones, C. 1985. „Prescription, Explication and the Social Construction of Emotion.“ *Journal for Theory of Social Behavior* 15: 1-22.
- Bateson, G. 1955. „A Theory of Play and Fantasy.“ *A.P.A. Psychiatric Research Reports* 2: 177-193.
- Becker, G. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bělohradský, V. 1992. *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Český spisovatel.
- Benford, R. 1992. „Dramaturgy and Social Movements: The Social Construction and Communication of Power.“ *Social Inquire* 62: 36-55.
- Berger, P., T. Luckmann 1966. *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday.
- Berger, P., H. Kellner, 1977. „Marriage and the Construction of Reality.“ In *Facing up to Modernity*, ed. by P. Berger. Harmondsworth: Penguin Books, Ltd.
- Black, M. 1962. *Models and Metaphors*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bruner, J. 1987. „Life as Narrative.“ *Social Research* 54: 11-32.
- Bury, M. 1986. „Social Constructionism and the Development of Medical Sociology.“ *Sociology of Health and Illness* 8: 137-169.
- Coase, R. H. 1988. *The Firm, the Market and the Law*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Coleman, J. 1990. *The Foundation of Social Theory*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Collins, P. 1989. „The Social Construction of Invisibility: Black Women's Poverty in Social Problems Discourse.“ *Perspectives on Social Problems* 1: 77-93.
- Coyne, J. 1985. „Toward a Theory of Frames and Reframing: the Social Nature of Frames.“ *Journal of Marital and Family Therapy* 11: 337-344.
- Durkheim, E. 1950. *The Rules of Sociological Method*. Chicago: Free Press.
- Durkheim, E. 1964. *The Division of Labor in Society*. Glencoe, IL: Free Press.
- Durkheim, E. 1990. *Elementarne formy życia religijnego. Biblioteka socjologiczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Etkin, N. 1992. „„Side Effects“: Cultural Constructions and Reinterpretations of Western Pharmaceuticals.“ *Medical Anthropology Quarterly* 6: 99-113.
- Fischer, W. 1985. „The Narrative Paradigm: In the Beginning.“ *Communication Monographs* 52: 347-367.
- Franc, D. 1993. „Labyrinty (virtuálního) světa.“ *S-Obzor* 2, No. 4: 15-27.
- Furet, F. 1994. *Promyšlet francouzskou revoluci*. Brno: Atlantis.
- Gallie, W. 1964. *Philosophy and Historical Understanding*. New York: Schocken Books.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Gehlen, A. 1940. *Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt*. Berlin.
- Goffman, E. 1961. *Asylums*. New York: Anchor Books.
- Goffman, E. 1963. *Stigma*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual*. New York: Anchor Books.
- Goffman, E. 1974. *Frame Analysis*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goffman, E. 1981. *Człowiek w teatrze życia codziennego*. Warszawa: PIW.
- Granovetter, M. 1992. „Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis.“ *Acta Sociologica* 35: 3-11.
- Greimas, A. J. 1966. *Sémantique structurale. Recherche de méthode*. Paris: Librairie Larousse.
- Gusfield, J. 1967. „The Literary Rhetoric of Science: Comedy and Pathos in Drinking Driver Research.“ *American Sociological Review* 41: 16-34.
- Habermas, J. 1987. *Theory of Communicative Action*. London: Polity Press.
- Hayek, F. A. 1991. *Právo, zákonodárství a svoboda. 1) Pravidla a řád*. Praha: Academia.
- Husserl, E. 1968. *Karteziánské meditace*. Praha: Svoboda.
- Jakobson, R. 1956. „The Linguistic Problems of Aphasia.“ Pp. 70-96 in *Fundamentals of Language*, ed. by R. Jakobson, M. Halle. Hague: Mouton Publishers.
- Jakobson, R. 1993. *Dialogy*. Praha: Český spisovatel.
- Kabele, J. 1989. „Konstruování sociální reality a životopisné vyprávění.“ Pp. 3-23 in *Výzkum rodiny IV. Bulletin VÚSRP*. Praha: Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce.
- Kabele, J. 1993. „The Dynamics of Social Problems and Czechoslovak Transition.“ *Social Research* 60: 763-768.
- Kabele, J. 1994. „Mýtus, realita a transformace.“ *Sociologický časopis* 30: 21-35.
- Kabele, J. 1995. „Přerody: principy sociálního konstruování.“ Habilitační práce. Praha: FSV UK.
- Kamberský, P. 1994. „Prolínání světů.“ *S-Obzor* 4, No. 4: 12-27.
- King, D. 1987. „Social Constructionism and Medical Knowledge: The Case of Transsexualism.“ *Sociology of Health and Illness* 9: 356-377.
- Kitsuse, J. I., M. Spector, 1973. „Toward a Sociology of Social Problems: Social Conditions, Value-Judgments, and Social Problems.“ *Social Problems* 12: 131-139.
- Knight, F. 1921. *Risk, Uncertainty, and Profit*. New York: Hart, Schaffner, and Marx.
- Konopásek, Z. 1994. „Auto/biografie a sociologie: druhá verze.“ Praha: Institut sociologických studií FSV UK.
- Kübler-Ross, E. 1969. *On Death and Dying*. New York: McMillan Publishing Co.
- Lévi-Strauss, C. 1950. „The Structural Study of Myth.“ *Journal of American Folklore* 68: 428-444.
- Lévi-Strauss, C. 1962. *Myšlení přírodních národů*. Praha: Český spisovatel.
- Linz, S. 1974. *Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. London: Johns Hopkins University Press.
- Marris, P. 1974. *Loss and Change*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Marx, K. 1953. *Kapitál*. Praha: SNPL.
- Marx, K. 1978. *Ekonomické a filosofické rukopisy*. Praha: Svoboda.
- Mead, G. 1934. *Mind, Self and Society*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mechling, J. 1984. „Peter L. Berger's Novels of Precarious Vision.“ *Sociological Inquiry* 54: 359-381.
- Menger, C. 1976. *Principles of Economics* (1871). New York and London: New York University Press.
- Menger, K. 1883. *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere*. Leipzig.
- North, D. C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Pareto, V. 1966. *Sociological Writings*. London: Pall Mall Press.
- Plessner, H. 1928. *Die Stufen des Organischen und der Mensch*. Berlin.
- Popper, K. R. 1950. *The Open Society and Its Enemies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Popper, K. R. 1960. *The Poverty of Historicism (2nd edition)*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ricoeur, P. 1978. „The Metaphorical Process as Cognition, Imagination, and Feeling.“ Pp. 141-159 in *On Metaphor*, ed. by S. Sacks. Chicago: University of Chicago Press.
- Ricoeur, P. 1981. *Hermeneutics and the Human Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ricoeur, P. 1986. *Time and Narrative (Vol. 2)*. Chicago: University of Chicago Press.
- Saussure, F. de 1989. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- Schumpeter, J. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Brothers.
- Schumpeter, J. 1964. *Business Cycles*. New York: McGraw-Hill Co.
- Schütz, A. 1962. *Collected Papers I. The Problem of Social Reality*. Hague: Martinus Nijhoff.
- Smith, A. 1930. *Wealth of Nations (1776)*. London: E. Cannon.
- Sobota, K. 1992. „The Rhetorical Construction of Law.“ *International Journal for the Semiotics of Law* 5: 39-54.
- Stallings, R. 1990. „Media Discourse and the Social Construction of Risk.“ *Social Problems* 37: 80-99.
- Srubar, I. 1993. „On the Limits of Rational Choice.“ *Rationality and Society* 5: 32-46.
- Šrubař, I. 1993. „Sociální jednání a sociální řád.“ *S-Obzor* 2, No. 4: 5-17.
- Thomas, W. 1966. *Social Organization and Social Personality*. London/Chicago: Phoenix Books/The University of Chicago Press.
- Tilly, C. 1975. „Western State-Making and Theories of Political Transformation.“ In *The Formation of National States in Western Europe*, ed. by C. Tilly. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Toulmin, S. 1964. *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner, V. 1980. „Social Dramas and Stories about Them.“ In *Narrative*, ed. by W. Mitchell. Chicago: Chicago University Press.
- Wambach, J. 1985. „The Grief Process as a Social Construct.“ *Omega* 16: 201-211.
- Weber, M. 1947. *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: O.U.P.
- Weber, M. 1968. *Economy and Society (1921)*. New York: Bedminster Press.
- Weber, M. 1983. „Protestantská etika a duch kapitalizmu (1920).“ Pp. 271-361 in *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda.
- Williams, G. 1984. „The Genesis of Chronic Illness: Narrative Re-construction.“ *Sociology of Health and Illness* 6: 175-200.
- Williamson, O. 1975. *Market and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. New York: The Free Press.
- Wolf, C. 1992. „Constructions of Lynching.“ *Sociological Inquiry* 62: 84-97.
- Wynne, D. 1990. „Leisure, Lifestyle, and the Construction of Social Position.“ *Leisure Studies* 9: 21-34.

Summary

Constructivism is based on the supposition that society is a human product. It comes into being by the cumulative effect of individual interventions into reality directed by the „invisible hand“ of institutions which are also people’s construction. This paper argues that sociology and other social

sciences are influenced by constructivism when they connect the transformation of static and traditional societies into modern and dynamic ones primarily with the division of labour. Elements of this labour&management constructivism are revealed in the classics of sociology (Marx, Durkheim, Weber and Pareto) and American pragmatic sociology (Thomas, Mead and Chicago school). The social constructivism of Schütz, Berger, Luckmann and Goffman directed the focus of sociology to the intentional structuring of everyday social reality – taken for granted – by mutual communication and individual activities. Berger and Luckmann [1966] put forward the theory of the social construction of reality as a synthesis of Weber's understanding of sociology with Durkheim's realistic approach to social reality. They based this synthesis on their new sociology of knowledge which incorporated views of Plessner's and Gehlen's philosophical anthropology, Schütz's phenomenological sociology, and Mead's symbolic interactionism.

Our survey of social constructivism continues with the theories of „reaching understanding“, i.e. theories on the semiotic construction of reality. Here, we mention Garfinkel's studies of indexical expressions, Habermas' theory of argumentative rationality and Ricoeur's hermeneutics based on the notions of narration and metaphor. The author's dual concept of the social construction of reality is presented at the end of the paper. The central puzzle of this theory is how to cope with extreme situations, crisis and transitions. This is two-dimensional, both dimensions being present in normal situations: the imprinting of regularity, the rules of the game to the flow of events (institutionalisation) and the ever possible depiction of the same flow of events by narratives (narrativization). During crisis and transitions, the latter was only ever predominant uppermost in stressful situations of high uncertainty.

The structure of the paper is as follows:

Introduction

The recent expansion of social constructivism

Metaphor of construction

Constructivism as a self-concept of modern society

Construction, division of labour and the ethos of calling

Metaphor of construction versus traditionalism

Spontaneous versus controlled constructivism

Popper's open society

Coase: the competition of market and organisation

Constructivism versus systemic societism

Methodological individualism versus holism

Berger and Luckmann's social constructivism

Plan of presentation

Elements of constructivism in the classics of sociology

Durkheim and Marx

Weber and Pareto

American pragmatic sociology

The social constructivism of second half of 20th century

Schütz's phenomenological sociology

Structure of life world

Berger and Luckmann's social construction of reality

Theory of institutionalisation

Diffusion of institutions and their legitimation

Goffman's strategic interactionism

Theory of institutionalisation

The notion of strategic interaction

Semiotic constructivism

Garfinkel's ethnomethodology

Garfinkel's experiments

Ethnometodology

Reflexivity of routine activities

Habermas' theory of communicative action

The rationalisation of society

Ricouer's hermeneutic

Narration as a source of mimesis and understanding

Metaphor as a source of new understanding

The dual concept of social constructivism

Transactions and transformations

Duality of social order

Institutionalisation and narrativization

Transitions